

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2025.01.165

УДК 726.95.(091) (477)

Тетяна Люта (м. Київ)

кандидатка історичних наук

E-mail: lutagen@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1224-2715>

Іконостас Петра Могили у Софії Київській: «Дело Твоего Царского Величества Прародителя Ярослава»

Стаття присвячена невідомому ілюстративному джерелу – трьом рисункам іконостаса Софійського собору Києва, вивезеного литовськими військами під час карального походу коронного литовського гетьмана князя Януша Радзивіла на Київ 1651 р. із архіву Радзивілів у Мінську.

Метою статті є аналіз рисунків на предмет розмірів, складу іконографії, форми та стилю іконостаса собору та умов його створення у перших роках повернення від унійної адміністрації православним київської митрополичої катедри. У статті також представлено загальне історичне тло подій у місті, свідчення про чисельні пограбування святинь Києва литовськими військами, про що свідчать чисельні рисунки та начерки у збірці Радзивілів. Відомі рисунки А. ван Вестерфельда, що зафіксували Софійський собор у цей час, також слугують додатковим джерелом аналізу стану собору та подій довкола нього у цей час.

Методологічно графічний матеріал у статті верифікований документацією: листуванням Петра Могили з царською канцелярією, свідченнями із хронік та свідчень литовського походу, серед яких важливою є інформація нововиявленої реляції про Радзивілів похід. Новизна роботи полягає у введенні до наукового використання цього ілюстративного джерела як свідчення про особливості художнього стилю та «ідеології» іконографічної програми іконостасу.

Висновком дослідження є встановлення політичних контекстів як реставрації собору Петром Могилою, так і створення й встановлення іконостасу. Його демонтаж і вивезення з Києва й переміщення у маєтки Радзивіла з метою подальшого використання – свідчення складного політичного стану Києва та України в цілому на час Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

Ключові слова: іконостас, Петро Могила, Софійський собор, Януш Радзивіл, Різдво Богородиці.

Tetiana Luta (Kyiv)

candidate of historical sciences

E-mail: lutagen@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1224-2715>

Iconostas of Peter Mogyla in Sofia of Kyiv: «The case of Your Royal Majesty Ancestor Yaroslav»

The article delves into an intriguing yet obscure illustrative source: three drawings portraying the iconostasis of St. Sophia's Cathedral in Kyiv. These drawings were seized by Lithuanian troops during the punitive campaign led by the Crown Lithuanian Hetman, Prince Janusz Radzivil, in 1651. The source of these drawings is the Radzivil archive in Minsk.

The primary objective of the article is to scrutinize these drawings, examining aspects such as size, iconographic composition, form, and style of the cathedral's iconostasis. This analysis extends to the conditions surrounding its creation during the initial years following the return of the Kiev Metropolitan Cathedral from Union administration. The article also provides a broader historical background, detailing events in the city and citing evidence of numerous thefts of Kyiv's sacred artifacts by Lithuanian troops, as indicated by various drawings and sketches found in the Radzivil collection.

Additionally, renowned drawings by A. van Westerfeld, documenting St. Sophia's during that period, serve as an additional source for analyzing the state of the cathedral and the events associated with it at that time.

Methodologically, the graphic material in the article undergoes verification through documentation, including Peter Mohyla's correspondence with the tsar's chancellery, chronicle entries, and testimonies from the Lithuanian campaign. Newly discovered information about Rydzivyl's campaign is particularly significant.

The article's novelty lies in introducing this illustrative source to scientific use as evidence of the distinctive artistic style and «ideology» embedded in the iconographic program of the iconostasis.

In conclusion, the study establishes the political contexts surrounding both the restoration of the cathedral by Peter Mohyla and the creation and installation of the iconostasis. The dismantling and removal of the iconostasis from Kyiv, transported to the Radzyvil estate for future use, stand as evidence of the challenging political situation in Kyiv and Ukraine as a whole during the Liberation War under the leadership of Bohdan Khmelnytskyi.

Key words: iconostasis, Peter Mohyla, Sophia Cathedral, Janusz Radzyvil, Nativity of the Virgin.

Вивчення іконостасів Софії Київської, однієї із значущих сакральних пам'яток Києва, нараховує порівняно невелику історіографію. Її огляд зробила Ольга Рижова¹. Іконостасом Собору часів митрополита Рафаїла Заборовського займалась Надія Нікітенко, яка у виданні «Бароко Софії Київської»² спробувала узагальнити інформацію на цю тему. Нещодавня книжка відомої історикині Києва литовсько-польської доби Олени Русиної³ спонукала автора статті дослідити іконостас Софійського собору середини XVII ст., який був побудований митрополитом Петром Могилою і матеріали про який подала дослідниця. Неодноразове звернення автором до історії собору першої половини XVII ст.⁴ з'ясувало вкрай малу кількість джерел та свідчень про діяльність відомого ієрарха київської церкви у Софійському соборі. Тому кожен додатковий документ на цю тему є досить вартісним свідченням, а надто ілюстроване джерело, яке у вказаному виданні подала Олена Русина. Йдеться про начерки іконостасу віднайдені

серед паперів литовського князя та гетьмана Януша Радзивила зроблені у поході на Україну та Київ в часи Визвольної війни у 1651 р. Матеріали вперше були введені до наукового обігу білоруською дослідницею Тамарою Габрусь⁵.

Матеріали про іконостас складають чотири начерки, що розміщені на двох аркушах і які збереглися серед паперів з різними виписами та списками награвованого майна з київських храмів військом Януша Радзивила, а також іншими фасцикулами/виписами, очевидно, належними князю Богуславу Радзивилу, про що свідчить напис на титульній сторінці. Сигнатура зберігання документу в Національному історичному архіві Білорусі в Мінську (НІАБ, ф. 694, оп. 1, спр. 287, арк. 1–41, 43–47).

На двох аркушах – три начерки іконостаса: перший (арк. 1, 2, 2зв.) написаний олівцем і чорнилами, другий та третій – тільки олівцем. На одній стороні аркуша разом з першим рисунком міститься зображення герба коронного кухмістра Печихвостського. Перший рисунок має

¹ Рижова О. Історія вивчення високих іконостасів Софії Київської за бібліографічними джерелами // Українська академія мистецтва. Вип. 17. С. 318–327.

² Нікітенко Н. Бароко Софії Київської. К., 2016. С. 184–227.

³ Русина О. Київ часів Януша Радзивілла (питання іконографії). К. 2021. 39 с. Цьому виданню передував цикл статей авторки: Радзивілли й Україна: соціокультурні аспекти взаємин (XVII – середина XVIII ст.) // Укр. іст. журн. 2018. № 1. С. 18–45; її ж. Ще раз про іконографію «Радивіллщини» 1651 р. // Укр. іст. журн. 2018. № 3. С. 176–183.

⁴ Люта Т. Конфлікт навколо собору Святої Софії у Києві у першій половині XVII століття // Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischenbilanz. Materialien des Internationalen Forschungsgesprächs der Stiftung PRO ORIENTE zur Brester Union Dittes Treffen: Lviv, 21–23. August 2006. С. 194–207. Див. також: Люта Т. Зауваження на рецензію Н. Нікітенко та Н. Сінкевич. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1135-tetiana-lyuta-zauvazhennia-na-retsenziu>

⁵ Габрусь Т. Графічні листи Багуслава Радзивілла // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1973. № 2. С. 43–45. Тут автором креслень-рисуноків названо князя Богуслава Радзивілла, а самі брульйони – проектами іконостаса для якоїсь із церков Слуцька.

численні помітки та інформацію, яку цитував білоруський дослідник М. Волков⁶. Саме ці помітки складають основу інформації про іконостас.

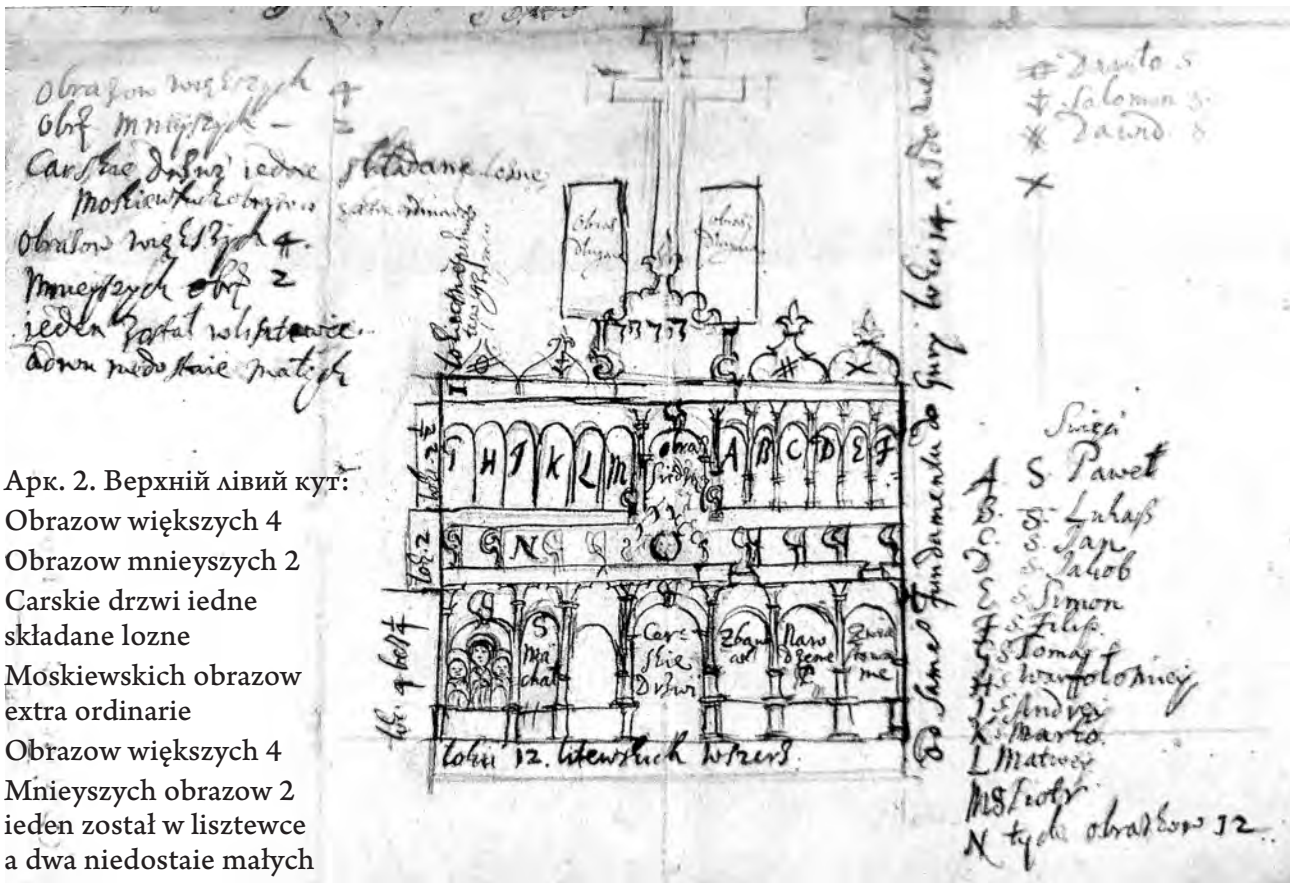
Публікація М. Волковим наявних написів на цих рисунках не є повною і система подання матеріалу залишає питання. Тому користуючись правилами археографії, подаю увесь комплекс написів наявний на першій сторінці з рисунком іконостаса. *Лл.1*

Зображення іконостаса розміщено на посередині аркуша, на якому вказані його розміри: внизу зображення – іюксі 12 litewskich wszierz; праворуч від зображення – od samego fundamentu do gury іюксі 14 az do wierzchu Krzyza; ліворуч подані розміри кожного ряду іконостасу окремо починаючи з намісного - іюксі 4 bez 1/4; над намісним – іюксі.2; апостольський – іюксі 2 1/2;

верхній разом із Хрестом – 1 іюксіес niespelna tego gzymusy.

На самому іконостасі підписи: по центру – Carskie drzwi; ліворуч від врат місце ікони Богородиці порожнє; далі – S. Michał; наступна ікона без підпису але передано зображення трьох святих, які можуть бути атрибутовані як Св. Віра, Надія, Любов. Оскільки цей зразок іконографії не був відомим автору рисунка, він її лише схематично перемалював. Праворуч від врат: Zbawiciel, **Narodzenie P.M.** (виділення – Т.Л.), Zwiastowanie.

Над намісним рядом – ряд ікон без підписів позначений літерою N, яка в експлікації має коментар – tych obrazow 12. Посередині цього ряду зображення Спасу нерукотворного, який чіткіше прописаний олівцем на малюнку на арк. 2.



Арк. 2. Верхній лівий кут:
Obrazow większych 4
Obrazow mniejszych 2
Carskie drzwi iedne
składane lozne
Moskiewskich obrazow
extra ordinarie
Obrazow większych 4
Mniejszych obrazow 2
ieden został w listzewce
a dwa niedostaie małych

Лл. 1. Рисунок іконостаса Софійського собору. Олівець, чорнила.
НІАБ, ф.694, оп.1, спр. 287, арк.1, ліва частина.

⁶ Волкаў М. «Абриси розныя»: малюнкi і чарцяжы гетмана Януша Радзиви́ла / Уклад. М. Волкаў. Мінск, 2020. С. 99–100. Критична рецензія на цю публікацію Олени Русиної: «Абрьсы розныя»: малюнкi і чарцяжы гетмана Януша Радзиви́ла / Уклад. М. Волкаў. Мінск, 2020. 159 с. // Укр. іст. журн. 2021. № 1. С. 208–218. Волков на відміну від Т. Габрусь вважає автором рисунків самого князя Януша Радзиви́ла і вважає, що це іконостаси Вознесенської церкви м. Борисова. Передання текстів автором перемішане з його особистими визначеннями цих документів, типів почерків, послідовності зображень тощо – все разом створює вкрай незручне використання матеріалу.

Посередині апостольського ряду зазначений *Obraz siedzą (?)* у експлікації означені апостоли праворуч від центрального: A – S. Paweł, B – S. Lukasz, C – S. Jan, D – S. Jakob, E – S. Simon, F – S. Filip, ліворуч від центрального у зворотньому до нього порядку: G – S. Tomas, H – S. Wardołomiej, J – S. Andrey, K – S. Marko, L – S. Matwey, M – S. Piotr.

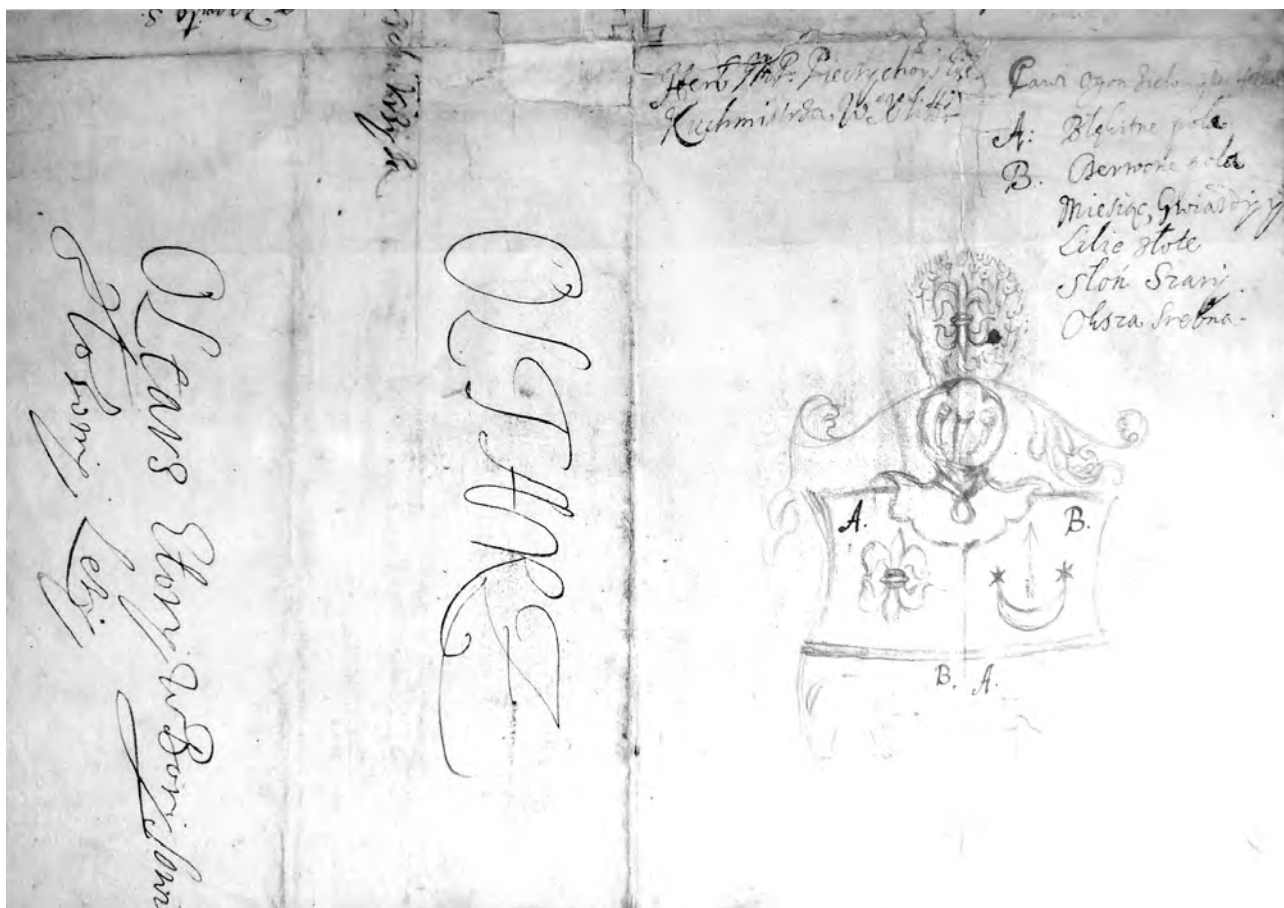
Верхній «гзимс» має центральний декорований виступ з давньоєврейським тетрагаматонном, що слугує основою для Розп'яття і має чотири зображення пророків та біблійних персонажів, які описані в окремій експлікації у верхньому правому кутку (зліва на право) під умовними позначками: \emptyset – Danilo S., \pm – Salomon S., # – Dawid S., \neq – без визначення. Зображення Розп'яття на горі іконостаса фланкується двома образами, що мають однакові написи *Obraz długa[...]*⁷.

Перпендикулярно до рядків про образи напис, що вицвів:

Chwiłon z [ołtar]za. Волков прочитав цей запис як «*Chwiłon z pod Mezcza*»⁸, що на наш погляд є абсурдним – це прочитання автор залишив без коментаря.

Права частина аркуша першого рисунка *Іл. 2* містить написи великими літерами: «*OLTARZ. Oltarz ktory w Borysowie złożony leży*» – «Вівтар. Вівтар, що у Борисові складений лежить». Оскільки аркуш має згин посередині, то напис про вівтар знаходиться праворуч, ліва сторона зайнята зображенням (олівцем) герба та пояснювальними написами:

Herb J(ego) M(ości) P(ana) Peczychoyskie(go)
Kuchmistrza W(ilkiego) X(ęstwa) Litt(ewskiego)
Pawi ogon zielony nad Helmem
A: Błękitne pola
B: Czerwone pola
Mieśiąc, Gwiazdy y Lilie złote
Słoń szary
Ohsza srebrna.



Іл. 2. Герб кухмістра Печихвостського та підпис від попереднього зображення. Там само, права частина.

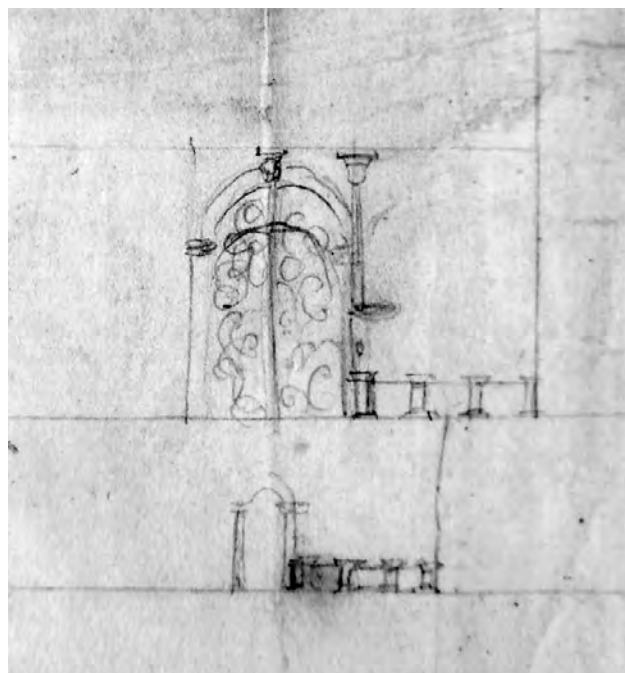
⁷ Далі слово не читається.

⁸ Волков А. Вказ. праця. С. 99. Автор у передачі польських текстів взагалі ігнорував *ę* та *ą*.

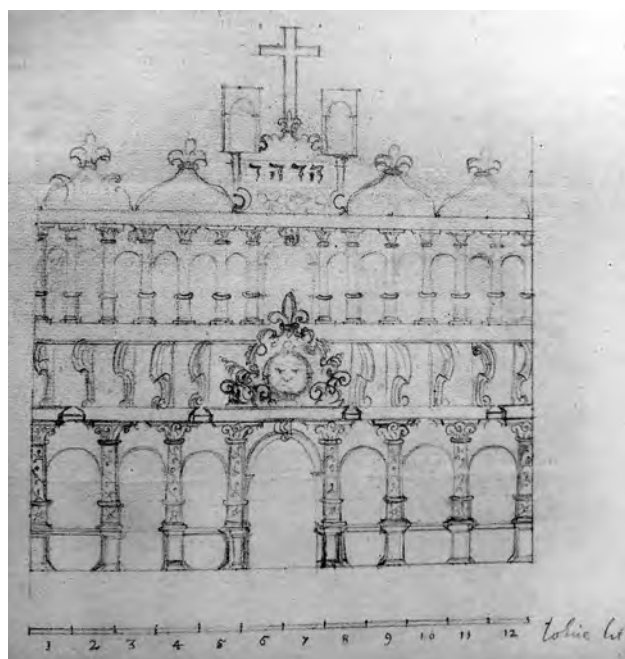
В цілому за першим аналізом можна стверджувати, що рисунки здійснив кресляр із інженерними навичками, оскільки обміри деталей іконостасу відповідають вказаним його загальним розмірам, а опис іконографічних рядів поданий через експлікацію. Таким фахівцем при Януші Радзивила був капітан Криштоф Ейгирд, інженер, особу якого на підставі інформації Якова Смірнова⁹ вказала Олена Русина.¹⁰ У сучасних вимірах загальний розмір іконостасу (литовський лікоть – бл. 60 см), відповідає ширині – у 8 м., висоті – у 10 м. Ці параметри відповідають розмірам віми Софійського собору і не могли підійти для будь-якого іншого храму, тим більше провінційного як на Борисів. Недаремно іконостас там лежав складений, оскільки пристосування його до іншого церковного простору вимагало не тільки зменшення у розмірах, але й головної заміни намісної ікони. Вона, як це видно з рисунку, присвячена Різду Богородиці – храмовому святу Софійського собору на середину XVII ст. Тема храмового свята Софії Київської як Різдва Богородиці була висвітлена у авторській статті про історію посвят престолів собору.¹¹

Інше зображення вітваря олівцем на окремому аркуші *Іл. 3.* передає більш детально різьблений декор вітварної основи і містить повтор давньоєврейського напису на верхньому картуші. Деталі Спасу Нерукотворного над царськими вратами мають цікаву форму, яку не виокремлено на першому зображенні – рама Спасу має лілеєподібне завершення, що схоже з елементом герба кухмістра Князівства Литовського Печихвостського – Лілеєю¹². Однак, ця подібність умовна. Абсолютно «протестантським» є передання зображення Спасу Нерукотворного – у вигляді схематичного усміненого сонця.

Третє зображення на звороті аркуша першого зображення *Іл. 4.* є цілком схематичним – лише виокремлений начерк царських врат. Проте, накреслення передає орнаментальний характер основи врат, чого немає на попередніх зображеннях. Здається, що кресляр навмисне передав ажурний вигляд різьбленого оформлення цієї деталі іконостасу



Іл. 3. Незавершений рисунок іконостаса з виокремленими вратами. Олівець. Там само, арк. 2.



Іл. 4. Незавершений рисунок іконостаса з виокремленим Спасом Нерукотворним. Олівець. Там само, арк. 2 зв.

⁹ Смирнов Я. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII Археологического съезда. Т. 2. М., 1908. С. 197–512.

¹⁰ Русина О. Київ часів Януша Радзивілла... С. 11.

¹¹ Люта Т. Історія посвят престолів Києво-Софійського собору // Укр. іст. журн. 2019. № 3. С. 108–133.

¹² Основний елемент герба руської шляхти Бокіїв-Печихвостських – сокира (на рисунку зображена у нижньому лівому куті щита). Див. електронний ресурс, режим доступу <https://sites.google.com/site/slahtavkl/Altavet/b/bokij-pecihvostski>

Тема реставрації Петром Могилою Софійського храму стала «загальним місцем» історіографії головним чином завдяки праці Степана Голубева¹³, в якій відомий професор КДА пристрасно відстоював ідею відродження Софійського собору київським митрополитом, зауважуючи, однак, що противником такого прямолінійного бачення історії Софії Київської був Микола Закревський. У своєму дослідженні¹⁴ на підставі документів автору вдалося простежити як православна партія на чолі з Петром Могилою збройним шляхом відібрала собор, а першим реставратором Софії ще у 20-х роках XVII ст. стала унійна митрополича адміністрація¹⁵. Відомості про ремонт нею приміщення собору містяться у листі унійного митрополита Йосипа Вельяміна Ручького, який повідомляв, що собор підготовлений до того, аби службу вести можна було¹⁶.

Тема поновлення київських храмів Петром Могилою була розроблена відомим російським дослідником Степаном Голубевим, який у своїх окремих статтях¹⁷ розглянув діяльність митрополита. У подальшому вони склали його відому монографію.¹⁸ З-посеред багатьох київських церковних споруд згаданих С. Голубевим Софійський собор займає більшу частину тексту, де автор затято критикує унійну адміністрацію за ніби зумисне знищення православної святині. Цитований С. Голубевим текст Павла Халеб-

ського (1655 р.) про те, що Софію «разрушили гуньяты (униаты), т.е. русские последователи папы: они выломали все плиты ея пола и мозаику и поместили в своих церквах»¹⁹ використана ним буквально і, зрозуміло, з якою метою – професор був яскравим представником російських шовіністичних кіл Києва того часу і вся його наукова діяльність була присвячена боротьбі з ворогами православ'я і на користь імперської ідеології²⁰. Припустити обставину про бодай якийсь ремонт Софійського собору унійною митрополичою владою для нього було просто неможливим, а тим більше цитування документів з цього приводу, яких Голубев не міг не знати, враховуючи опублікований у 1913 р. опис фонду так званих «западно-русских униатских митрополитов»²¹ під редакцією С. Г. Рункевича.

Сам образ Петра Могилы у дослідженнях С. Голубева еволюціонував від негативного у перших нарисах («Петр Могила и Исая Копинский: вступление Петра Могилы на Киевскую митрополию и его отношение к Исая Копинскому» – ще випускна робота С. Голубева) до позитивного православного митрополита-переможця уніатів. Зміна поглядів Голубева відбулась на підставі критики Миколи Костомарова. Вже у відповіді Костомарову «По поводу рецензии на статью «Петр Могила и Исая Копинский»²² виявилось славнозвісна впертість і само впевненість С. Голубева, про яку часто писали

¹³ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт церковно-исторического исследования). Т. 2. К., 1898. С. 414–425.

¹⁴ Люта. Т. Конфлікт... С. 196 навколо собору Святої Софії... С. 196.

¹⁵ Про цю реставрацію, як здається, свідчать дивні стесані кути стовпів собору північної внутрішньої галереї з декорованими напівкапітелями. Деякий матеріал про унійну репарацію можна черпати з копій малюнків А. ван Вестерфельда із зображенням собору. Це, зокрема, і декор фронтонів собору – північного фасаду та головної абсиди.

¹⁶ Люта. Т. Конфлікт... С. 196.

¹⁷ Киевский митрополит Петр Могила как возобновитель киевских храмов // Киевские епархиальные ведомости. 1898. № 17. С. 727–749; № 18. С. 771–782; № 19. С. 813–825; № 20. С. 868–877; № 21. С. 932–941 (раздел из Т. 2 «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники»/ Рец.: Киевская старина. 1898. № 12. С. 85–92.

¹⁸ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила... С. 419–420.

¹⁹ Там само. Сюжет з розоренням унійною адміністрацією православних церков і перенесення до «своїх» храмів будівельних елементів став «мемом» московської історіографії питання: унійна адміністрація володіла тими самими храмами, зокрема і Софійським собором, і ніколи не будувала «свої» церкви.

²⁰ Шовінізм С. Голубева яскраво виявився в 1917 р., коли на у часи створення УНР він заявляв: «Украинцы не являются отдельным народом. Это часть русского народа, жившая некоторое время отдельно от него жизнью и потому выработавшая некоторые особенности своего быта и говора...» (Ульяновський В. І. Двічі професор: Степан Голубев в університетському та академічному контекстах. К., 2007. С. 224.)

²¹ Фонд канцелярії Київських митрополитів був викрадений росіянами і вивезений з Радомишля до Санкт-Петербурга у 1840 р. Донині зберігається там у РДІА під № 826.

²² По поводу рецензии на статью «Петр Могила и Исая Копинский» // КЕВ. 1874. № 11. С. 280–287; № 13. С. 361–374.

його сучасники і, головне – в основній праці життя Голубєва Могила став позитивним героєм і захисником православ'я з активним опертям на московську царську владу.

Неодноразово цитований в історіографії опис іконостасу Софійського собору Павла Халебського містить кілька вузлових елементів, які не простежуються на виявленому зображенні. В першу чергу це стосується зображення пелікана²³, який був описаний на царських вратах, друге – широка рама, що була суцільною над дверима чотирьох вітарів (!) і йшла вигнутою лінією над ними, і третє – храмова ікона, що зображувала сінь з постаттю Спасителя над нею та Святим Духом. Описував Халебський «кашидьярів» та франків у яскравому одязі зі зброєю, що нападали на Премудрість-Софію, – всього цього немає на зображенні 1651 р. Натомість є намісна ікона Різдва Богородиці. Прямі лінії конструкції передають досить просту структуру будови іконостасу, а декоративні елементи у вигляді своєрідних «кокошників» над верхнім рядом видають московський стиль²⁴. Окрім того, побачений Халебським іконостас він називає новим, щойно зведеним.

Листування митрополита Петра Могили з московською царською канцелярією починаючи від березня 1640 р. містить прямі свідчення про «ідеологію» реставрації Софійського собору як звільненого від уніатів храму переданого до рук православних як законний державний акт: «А понеже благодатию Божією наяснѣйший король его милость Владиславъ четвертый и панъ нашъ милостивый отъ волкохищныхъ рукъ уніатовъ церковь соборную премудрости Божія в Киевѣ безпокровную и еще не до конца розореную и украшенія внутренаго, святіхъ икон, сосудовъ же и священныхъ одеждъ ни единого имущую...»²⁵ Могила у цьому листуванні формує новий наратив політичної спадкоємності

московських царів як законних нащадків-кититорів давньоруських храмів Києва, який вперше був зафіксований у текстах київських ієрархів: «...понеже великого всея Росіи князя и самодержца всесвѣтлого твоего царского величества прародителя Ярослава, во святомъ крещении Георгия, святого равноапостольного російского князя Владимірова сына, царское великое есть дело, великого иждивения требующее...»²⁶. З цього фрагменту листа митрополита стверджуються два моменти: перше – особисте Могилине визначення імені князя Ярослава Володимировича як будівничого Софійського собору; друге – ствердження династичної спадкоємності між Рюриковичами та Романовими (Кобилами). Остання обставина мала більш далекосяжні наслідки ніж просте обґрунтування фінансової допомоги реставрації київських церков.

Перша теза кладе край всім «теоріям» будівництва кам'яного собору кн. Володимиром Святославичем з «опертям» на так званий напис Петра Могили²⁷. Літописні свідчення про кититора собору Ярослава Мудрого були добре відомі митрополитові. Його особлива увага до храму Спаса на Берестовому як фундації князя Володимира Святославича зайвий раз свідчить про «прихильність» митрополита до персони хрестителя Русі як будівничого цього храму на підставі лише його власних «історичних» уявлень, сформованих на працях Матея Стрийковського. Однак Софійський собор Могила свідомо не зараховував до будов князя Володимира, бо вважав його дітищем Ярослава Мудрого, царського «прародителя», про що писав цареві.

Питання створення іконостасу, а також реставрації П. Могилою всього Софійського собору має охопити ширші політичні візії митрополита в контексті цього процесу²⁸. У першу чергу йдеться про посольства київського духовенства XVII ст. виражені до Москви митрополитом.

²³ Нікітєнко Н. Вказ. робота. С. 185–187. Зацитований у перекладі українською з відомого російського видання текст містить значні неточності. Так відомий християнський символ жертвності - пелікан, що годує пташенят своїм серцем, описаний як зображення лелеки.

²⁴ Порівняти з іконостасом Успенського собору Кремля: Успенский собор Московского кремля. Іконостасы. М. 2011. 400 с.

²⁵ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР) Т. III. № 18. С. 28

²⁶ Там само.

²⁷ Див. прим. 50.

²⁸ Див.: Пугачева Н. Т. Идеино-политический смысл реставрационной деятельности П. Могилы//Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов. Сборник научных трудов. К., 1987 р. С. 32–140. На жаль, стаття не розкриває заявленої теми та містить умоглядні конструкції.

Представлене Я. Затилуком дослідження історії цих посольств²⁹ має бути додане або уточнене кількома моментами. Нас цікавить посольство 1640 р., яке, як відомо, пропонувало московському цареві віднайдені П. Моголою останки князя Володимира з метою отримання грошей на срібну раку князя і встановлення її у Софійському соборі. Якись останки «прародителя роду російського» були передані царській адміністрації у срібному ковчезі («ковчегъ сребряной») посольством 7 квітня 1640 р.³⁰ на чолі з Ігнатієм. Я. Смірнов свого часу заперчував визнання цих мощей за справжні московським двором.³¹ Однак, фактом залишилося прийняття цього дару царською стороною, оскільки інформації про повернення ковчегу назад немає. Хотілося б тут спинитися на предметі цієї політичної акції та нагадати про факт викрадення православною партією срібного ковчегу з мощами із Софійського собору ще у 1605 р., в час активної боротьби за собор між унійною партією і представниками православних кіл. Автору доводилося уже про це писати, – лише нагадаю, що король надіслав листа до київських міщан з наказом повернути ковчег назад у собор до унійної адміністрації митрополичої катедри, – король дорікав містянам про те, що вони тримають цю святиню у непотрібному місці, в ратуші: «... ижъ деи неведать якимъ способомъ, если черезъ выданье вамъ отъ которого попа незбожного, albo сами взяли есте з олтара в церкви светое Софее катедральной митрополии его скрынку сребрную з реликвиями и костыми светлыми и держите ее у себе на местцу непристоинномъ, к такимъ святостямъ незвыклимъ на ратуш, а не хотите ее до

церкви отдать...»³².

Немає даних про те, – чи не саме ця святиня була передана московській стороні, а так зване віднайдення останків кн. Володимира 1635-го (чи то 1636-го р.)³³ у мармуровому саркофазі – декларативна частина прохань митрополита нічим крім слів його самого не підтверджена. Зasadничою умовою таких «знань» було використання літописного свідчення про поховання Володимира Святославича у Десятинній церкві. Тобто документованої фіксації акту «відкопання» митрополитом мощів немає. Тільки у листах самого П. Моголи є повідомлення, що останки знайдені ним самим у «мраморяному» гробі у Десятинній церкві: «...знайдено там, де згідно з літописом, мало бути поховання князя.»³⁴

У декларативній частині листування з царською адміністрацією Петро Могола просив про грошову допомогу на відбудову київських храмів, які ніби були знищені уніатами. Уже доводилося писати про те, що первісну відбудову Софійського собору провела унійна митрополича адміністрація ще у 1630 р., коли собор був реставрований василіянами так, що «службу вести уже можна» було³⁵. Петру Моголі на його жалі про жалюгідний стан церков було «пожалувано» винагороду соболями та грішми, також були обдаровані київські монастирі по 100 рублів на кожен: Богоявленський, Видубицький та Больницький Троїцький та Миколаївський Пустельний³⁶. Царські преференції досить щедро підтримали митрополита у його діяльності в Києві та допомогли у відновленні головного для Моголи храму – церкви Спаса на Берестовому, на стінах якого він залишив свій портрет. Зоб-

²⁹ Затилук Я. Київські посольства XVII ст. з «мощами» князя Володимира до Москви // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 15. К., 2015. С. 165–190.

³⁰ Там само. С. 176.

³¹ Згадка Я. Затилуком про заперечення цієї думки Френсісом Батлером були без наведення цитат з його роботи (*Butler F. Enlightener of Rus'. The Image of Vladimir Sviatoslavich Across the Centuries. Bloomington, Indiana, 2002. P. 104–105*). На мій погляд фраза Батлера: «Certainly the moskovites seem to have treated the fragment that they recieved (apparently the lower jaw) as a genuine relic.» («Звичайно, московити, схоже, поставилися до отриманого фрагмента (мабуть, нижньої щелепи) як до справжньої реліквії») не означає заперечення погляду Я. Смірнова, який залишається панівним і наразі.

³² Люта Т. Конфлікт... S. 178 навколо собору Святої Софії у Києві у першій половині XVII століття // Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischenbilanz. Materialien des Internationalen Forschungsgespräch der Stiftung PRO ORIENTE zur Brester Union Dritten Treffen: Lviv, 21–23. August 2006. S. 198.

³³ Затилук. Я. Вказ праця. С. 177.

³⁴ Там само. С. 179.

³⁵ Люта Т.Ю. Митрополича катедра Святої Софії в Києві та її володіння в часи уніатської адміністрації: 1596–1633 pp.//НАКМА: наукові записки. Т. 19. Історичні науки. С. 42–47.

³⁶ Акты ЮЗР. Т. III. № 44, 45, 46.

разивши себе на фресці храму поруч з князем Володимиром, Могила сам доклався до реставрації уже як його новий ктитор.³⁷ Вклади Могили до цього храму зафіксували цю його роль, яку митрополит – молдавський княжич – собі приписав і продовжив як «наступник» князя Володимира. Саме до цього храму було вкладено митрополитом євангеліє в пам'ять його батьків – молдавського господаря Симеона та матері Маргарет³⁸. Відомо, що до цього ж храму було вкладено митрополитом і срібний хрест, який нині зберігається у НМІУ. Інший хрест митрополита, який з часом опинився у ризниці Богоявленського собору,³⁹ як теоретично можна припустити, міг бути виготовлений для Софійського престолу. Однак допоки невідомі вклади митрополита, які б зафіксували пов'язання його імені з престолом Софії⁴⁰. Згаданий хрест міг бути вкладений Могилою і до Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Неуспішними були намагання реставрації у цей самий час Воздвиженської (пізніше – Андріївської) та Василівської (пізніше – Трьохсвя-

тительської) церков, які з 1638 р. королівським привілеєм були передані у підпорядкування Києво-Братському Богоявленському монастиреві⁴¹. Ці храми достояли без реставрацій аж до часів Івана Мазепи. Саме з листування Братського монастиря з московським царем виникла і поширилася ідея будівництва Василівської церкви князем Володимиром Святославичем⁴², – чи не в тій самій «стратегії видобування» московських коштів.

Далекоглядні плани П. Могили і щодо срібної раки на мощі кн. Володимира, і на гроші на відбудову храму не були здійсненні попри всі його намагання і подарунки, які він передавав цареві та всій його сім'ї (три різьблених хреста). Не здійснилася і пропозиція митрополита про відкриття школи у Москві для навчання київським духовенством «грецким и словенским» мовам місцеву молодь. У відповідь московський цар у 1646 р. обдарував Могилу соболями на 1000 рублів⁴³ і прислав своїх майстрів для іконостасних робіт, для виконання «іконного дела» у Софійському соборі: «...нынѣ бо щедротная

³⁷ Тема реставрації П. Могилою цього храму розроблена у статтях: *Кабанець Є.* Київський митрополит Петро Могила та історія реставрації церкви Спаса на Берестові у XVII ст. // Лаврський альманах. Спецвипуск 11. Церква Спаса на Берестові. К., 2014. С. 159–162; Його ж. Визначення дня народження Петра Могили на підставі композиції розписів церкви Спаса на Берестові // Там само. С. 163–172; *Лопухіна О.* Від Володимирового хрещення до «Ноембрія 1-го дня» 1632 р. Могилянський концепт відновлення церкви Спаса на Берестові // Там само. С. 178–181; *Ченцова В., Пітателева О., Лопухіна О.* Авторство фресок XVII ст. церкви Спаса на Берестові в світлі нових досліджень. Письмові джерела й історико-художній контекст // Там само. С. 182–201. У доповіді Олександра Романченко на Могилянських читаннях 2022 р. «Вівтарна частина церкви Спаса на Берестові: Opus Dei» була представлена версія готичної форми вівтарної частини храму. Ця тема була раніше досліджена: *Piotr Krasny.* Odbudowa kijowskiej cerkwi Spasa na Berestowie przez metropolitę Piotra Mohyle a problem nawrotu do gotyku w architekturze sakralnej Rusi koronnej w XVII wieku // *Biuletyn Historii Sztuki*, 62 (2000), Nr. 3–4, S. 337–361. Так само вівтар відновленої Могилою Десятинної церкви також має трапецієподібну форму.

³⁸ ЦДІАУК, ф. 739, оп.1, спр. 254.

³⁹ Хрест був виготовлений на кошти з піднесень віруючих перед іконою-енколпіоном Богородиці у Куп'ятицькому монастирі. Як свідчив Афанасій Филипович саме ці кошти, що були зібрані на відновлення Куп'ятицької церкви, П. Могила забрав на виготовлення свого хреста, примусивши Филиповича їхати у Москву за новою милостинею на відновлення куп'ятицького храму. Детальніше: *Люта Т.* Куп'ятицький хрест-ікона: історія явлення, побутування, втрата та гіпотеза віднайдення // Київські збірники з історії, археології, мистецтва та побуту. Збірник 2. К., 2021. С. 199–229. *Болгарова М., Шеланов С.* Меморіальні предмети Київського митрополита Петра Могили в контексті реставрацій: до постановки проблеми // Там само. С. 256–285. Загалом відомо три збережених хреста пов'язаних з іменем Могили, дослідження яких наразі триває.

⁴⁰ Можливим таким предметом Могилиного вкладу у Софійський собор є потир, зафіксований у описі ризниці 1740 р. і що мав ознаки герба Могили: «Потирь сРѢропозлащѢнній гладкій малій з гѢрбомъ рисованимъ, подобіемъ голови воловой, в рукоятїи два пуклѢ сквозь рѢзаних.» (ІР. Ф. 312. № 409/364)

⁴¹ Привілеї короля Владислава IV на підпорядкування цих церков Братському монастиреві 1638 р. і 1640 р. (Інститут історії РАН (Спб) Кол. 68 № 1–42. Частково опубліковані).

⁴² Акты Южной и Западной России Т.3 №40. С. 44–45.

⁴³ За динамікою обмінів подарунками та платами між П. Могилою і московським царем можна простежити у листуванні протягом 1640–1647 рр. (Там само. № 27 (1640), № 67 (1647), «худья дары» від «нищего архиерея», № 81 з переліком дарів цареві та ін.)

благодать царского вашего величества сице преславно иконы во храмъ Св. Софїи украси, во еже всѣмъ дивитися преславному сицевому дѣлу и благодарити вашего величества. Иоакима мастера нужды ради совершенія великого иконного дѣла здѣ на время удержажь; нынѣ же съ великимъ благодареніемъ и смиреннымъ челобитьемъ... отпускаю.»⁴⁴ Цей Иоаким Євтифїїв був сусальником, який виготовив для Петра Могили 10 тис. листів сусального золота, очевидно для покриття іконостасу. Окремо згадуються дві ікони, які він обклав басмою – золоченими шатами⁴⁵. Невідомо лише чи це були металеві чи шкіряні шати. Здається, ці самі ікони і назвав капітан Ейгирд «*exstra ordinarie*», - дійсно, така технологія обкладання ікон відома за візантійською традицією і була поширена у Московщині в ті часи. Ейгирду як католику або протестанту, такі зразки прикрашання ікон просто не були знайомі⁴⁶.

Із записів Петра Могили⁴⁷ було виокремлено і опубліковано ще у 1862 р.⁴⁸ фрагменти, в яких він на 5 липня 1635 р. перерахував кількість бочок вапна необхідних на відбудову Софійського собору та прізвища потенційних надавців. Список містить понад 20-ть прізвищ здебільшого «оршанських обивателів» які обіцяли митрополитові понад 2,5 тисяч бочок вапна на цю справу. Про те, що це попередній перелік, а не остаточний список жертв, свідчать самі записи: деякі прізвища містять зауваження, як

⁴⁴ Там само. № 60, 61.

⁴⁵ Там само. № 62.

⁴⁶ Іов Борецький першим ототожнив Кобил/Романових з Рюриковичами у листуванні з першим представником цієї династії – Михайлом Романовичем. У листі до царя Борецький писав і про «єдиноутробних людей» маючи на увазі православне українське та московське населення. (Воссоединение Украины с Россией . Документы и материалы. Т. 1. М., 1953. С. 46–48, № 22. Неопубліковані документи – РДАДА, Ф. 124, оп.1, Ст. 21625. 1627 р.)

⁴⁷ Записки святителя Петра Могили / Упоряд. І. В. Жиленко. Київська духовна академія і семінарія; Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського; Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. К.: Фенікс, 2011. 528 с. Видання містить чисельні помилки читання та передачі тексту оригіналу, що робить його малопродатним для професійного використання.

⁴⁸ Выписка из рукописи П. Могилы (к. соф. библиотеки №155) // Киевские епархиальные ведомости. 1862. VII. С. 215–219.

⁴⁹ Про це автор наголошувала у статті: Люта Т. Софійський собор у могилянському контексті мазепинської доби // Наукові записки НаУКМА. 2012. Т. 130: Історичні науки. С. 14–23.

⁵⁰ Принагідно треба нагадати інформацію з редакційної примітки до статті П.Троїцького (О возобновлении киевских храмов Петром Могилою // КЕВ. 1864. № 9. С. 264), в якій стверджується, що митрополит на знак Божого провидіння у справі надання королем 1 листопада 1632 р. привілею про вільне сповідання православної віри влаштував у церкві на Берестовому приділ на ім'я Святих Козьми і Дем'яна, відмітивши цю дату на всіх речах пожертвуваних у цей храм. Автор цієї розвідки стверджує, що П. Могила побудував і двоповерхові галереї Софійського собору, а також паралельно з ним відновив Десятинну церкву «разумеется, за свой счет...»

лавныя россыйскыя церкве»: «Ноеврія 4. Освященіе великаго и прекраснаго храма стыя Софіѣ, иже ест в Кіевѣ от благочестиваго князя Ярослава Владимировича плинфами и каменіем создан.»⁵¹ На підставі цього можна з переконанням говорити про те, що Петро Могила був абсолютно впевнений у тому, що кам'яний храм Святої Софії був побудований і освячений князем Ярославом Мудрим⁵². А саме свято освячення собору ще у часи Ярослава Мудрого було визначене Петром Могилою як окреме свято у системі вшанування церквою спеціальною службою.

Храмова ікона Софійського собору у часи Петра Могили за наявним зображенням іконостасу – на честь Різдва Богородиці. Тема історії освячення престолів собору, як досить з'ясована,⁵³ все ж залишила питання храмового свята, відповідно, і храмової ікони давніх часів⁵⁴. На XV ст. уже було встановлено свято Різдва Богородиці – 8 вересня і, відповідно, однойменний яр-

марок відбувався на це свято⁵⁵. П. Могилі належить активне впровадження Різдва Богородиці тематики як у систему іконостасу так і, можливо, в облаштуванні приділу Різдва Богородиці у північному компартименті собору⁵⁶. Цей об'єкт у соборі потребує окремого дослідження на предмет аналізу фарб, програми розписів, конструкцій та функціоналу використання цієї частини собору. Це актуалізовано з огляду на нещодавнє археологічне відкриття додаткової давньої абсиди собору у цьому місці,⁵⁷ що підкреслює його особливу роль.

Одне із загадкових питань реставрації собору цього часу – участь італійського архітектора Октавіано Манчіні. Вперше інформація про це з'явилася у статті Марії Криницької та Марека Вержбицького у 1959 р.⁵⁸, яка потім активно використовувалась українськими мистецтвознавцями. Чернетка неопублікованої статті про відбудову Софійського собору історика мистецтва Пантелеймона Мусієнка, що збереглась

⁵¹ Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків (1574–1700) № 251.

⁵² Відносно напису XVIII ст. на арках собору приписаного Н. Нікітенку Петру Могилі, який зберігся лише на фото і був використаний нею на підтвердження заснування храму князем Володимиром - його переконливо заперечив О. Толочко (Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській та дата заснування собору // Укр. іст. журн. 2010. № 5. С. 4–24), який довів анахронізм і спекулятивність такого використання напису на користь заснування храму князем Володимиром. Задля порівняння: *Петров Д.А.* Титульные надписи в Московском Кремле // Вопросы эпиграфики. № 9. 2016. С. 543–568. Наведені прямі цитати з листів П. Могили та запис у Анфології переконливо вказують на знання Могили про заснування Софійського собору Ярославом Мудрим.

⁵³ Люта Т. Історія посвяти престолів Києво-Софійського собору // Укр. іст. журн. 2019. №3. С. 108–132.

⁵⁴ Емоційна рефлексія Н. Нікітенко на статтю автора про історію посвяти престолів Софії Київської (Про первинне присвячення вівтарів Софії Київської // *Ucrainica Mediaevalia*, 2021, № 4. С. 61–92) попри заяви про «послідовне прославлення княжого подружжя хрестителів Русі Володимира Великого і Анни Порфіроподної, причому не лише в світських, а й у релігійних сюжетах Софії» ніяк не прояснює питання: яке було храмове свято Софії Київської в давні часи та від якого часу храмовим святом (відповідно та храмовою іконою) стало свято Різдва Богородиці.

⁵⁵ Спроба королівської влади змінити дату Різдва-Богородичного ярмарку спричинила спротив київського суспільства. Про київські ярмарки та пов'язання їх з храмовими святами див.: *Кравченко В., Люта Т.* До київського документального дипломатарію: невідомий привілей короля Сигізмунда I київським міщанам від 5 січня 1540 р. // Київські збірники історії, археології та мистецтва. К. № 2. С. 111–121. Про шанування свята Різдва Богородиці свідчать чисельні українські списки відомі з XV ст. похвального слова на Різдва Богородиці, приписаного Костянтину Філософу (*Чернышова М.* „Слово похвальное на Рождество Пречистой Богородицы» и его украинский список // *Słowo u Słowian. Wpływ języków sąsiadujących na rozwój języka ukraińskiego*. *Studia leksykalne. Studia Ruthenica Cracoviensia*. 11. 2017. S. 121–139.)

⁵⁶ Назва цього приділу у різні часи була різна: Павло Халепський називає тут престол Нерукотворного Образу, у другій половині XVII ст. тут уже був престол Благовіщення Богородиці.

⁵⁷ *Бобровський Т., Козюба В.* Відкриття залишків раніше невідомої апсиди першої половини XI століття Софійського собору в Києві // Фортеця. Збірник заповідника Густань, 2022. V. С. 89–103. Дослідження археологів Д. Йолшина та Г. Івакіна (Церковь Рождества Богородицы Дясятинная митрополита Петра Могили (история, археология, изобразительные источники) // *Ruthenica*, IX (2010), 74–109) не мають вводити в оману читачів щодо назви посвяти церкви – в часи Петра Могили вона називалась Миколаївською Дясятинною. Посвяту на честь Різдва Богородиці храм отримав пізніше, в часи московської залози у Києві 1654 р. Цей момент важливий з огляду на досліджуваний іконостас та храмову ікону Софії Київської.

⁵⁸ *María Krynicka, Marek Wierzbicki.* Octawiano Mancini Architekt w służbie metropolity Piotra Mohyły // *Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie*. T.V. Kr. 1959. S. 22–40.

в його архіві⁵⁹, в якій він фактично переказував статтю польських авторів. Цитуючи їхній текст, Мусієнко називав Октавіано Манчіні «цивільним і воєнним архітектором реставратором прославленого храму Софії». Дати перебування на службі у митрополита та реставрації храму були вказані: 1637–1638 рр. Цю інформацію дослідники взяли з написів на маргінезах книги Себастьяно Серліо «Основні архітектурні правила» видані у Венеції у 1551 р.,⁶⁰ яку віднайшли у фондах краківської бібліотеки, куди стародрук надійшов із зібрання Адама Волянського. Цитовані написи були написані двома мовами: італійською та польською, при чому фраза, очевидно, самого Манчіні «...Octaviano Mancini Bolognese architetto civile et militare in Kiowia» продовжена іншим почерком «in alba Rusia pene Boristene fluvius. 1637 february die 20. Restorando il Famoso tempio oner cerqvie St. Sofia. Regnante Pietro Moch[i]la palatinises di Moldavia Metropolita et arhimanrita di Kiovia scismatiko.» Таким чином, можна стверджувати, що Манчіні прибув до Києва 20 лютого 1637 р. на замовлення «молдавського митрополита та київського архимандрита-схизматика», однак, які види робіт він виконував у Софії залишилося невідомо. Більше того, самі автори писали про те, що були не впевнені чи взагалі Манчіні був реставратором Софії і які саме роботи він міг виконувати. В абстракті статті автори ще раз наголосили, що неможливо визначити участь Манчіні у відбудові собору, хоча припустили, що зовнішній вигляд собору був у часи Петра Могили наближений до західно-європейських зразків, «а в особливості польської» архітектури, про що «свідчили аттик, кутовий ескарп та волоти, що вінчали зовнішні стіни». Всі перераховані авторами архітектурні елементи, які ніби набув собор, не відображають його особливості тогочасного вигляду і характерні для архітектури починаючи від античних часів. Якщо аттик та волоти якимось можна було упізнати в елементах собору, то ку-

товий ескарп як фортифікаційний елемент зовсім не мав відношення до собору. Більш вірогідним свідченням перебудови є зовнішні барокові фронти на двоповерхових галереях собору та барокове завершення центральної апсиди. Але коли і ким були зроблені ці перебудови – свідчень немає. Автору доводилося писати про реставрацію Софійського собору ще унійною адміністрацією у 20-х роках XVII ст.,⁶¹ – відрізнити характери реставрацій двох періодів було б важко без конкретних вказівок джерел, яких наразі не виявлено. Реставрацію того часу допомагали зробити домініканці, однак що саме було зроблено також не відомо. Унійна адміністрація вказувала, що стан собору став таким, що «службу уже вести можна». Здається, що до цього періоду можна віднести появу на двох стовпах Георгіївського приділу собору двох напівкапітелей, явно тут штучно прилаштованих. *Лл. 5, 6.*

Традиційно крім Манчіні у літературі⁶² наводяться імена майстрів, які ніби приїхали разом з ним із Західної Європи: пан Генріх, пан Станіслав, пан Миколай... Ці імена повторенні за Федором Ернстом⁶³, який навів їх разом із іменем московського майстра із записів самого Петра Могили.⁶⁴ Однак, за уважного читання цих записів легко можна зробити висновок, що вказані майстри – золотарі, у яких Могила замовив церковні предмети. Довгий список дорогоцінних каменів – «діаментовъ», «лаловъ», «измарагдовъ», – наведений поруч з цими іменами цьому підтвердження. Помилка Ернста була повторена без перевірок багатьма популяризаторами історії Софійського собору.

Так само без посилань на джерела в літературі згадані ще українські майстри – брати Тиміш та Степан Зінов'єви. Здається, що ці персонажі виникли з начерків Манчіні на маргінезах вказаної книги: рисунок голови молодої людини з написом «Тумозско» був опублікований Криницькою і Вержбицьким⁶⁵.

⁵⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 990, оп.1, спр. 101, 122.

⁶⁰ Regole generali di architettura. Venetia, 1551. Кн. III. С. LXXVIII.

⁶¹ Люта Т. Митрополита кафедра Святої Софії та її володіння в часи унійської адміністрації 1596 – 1633// Національний університет «Києво-Могилянська академія». Наукові записки. Історичні науки. Т.19. 2001. С. 42–47.

⁶² Нікітенко Н. Бароко Софії Київської. К. 2016. С. 29.

⁶³ Ернст Ф. Київська архітектура XVII віку //Київ та його околиця в історії і пам'ятках. К., 1926. С. 145.

⁶⁴ Выписки из рукописей Петра Могилы о пожертвовании на возобновление Киево-Софийского собора /КЕВ. 1862. VII. С. 215.

⁶⁵ Maria Krynicka, Marek Wierzbicki. Octawiano Mancini... С. 35.



Іл. 5, 6. Напівкапітелі із на стовпах Георгіївського приділу собору як результат ремонтів початку XVII ст. Фото Т. Лютої.

Питання гербів Петра Могили, уламки які були віднайдені в зоні віми, а також залишків від основи іконостаса донині залишаються відкритим дослідницьким питанням. Некваліфікована реконструкція двох гербів митрополита та більше ніж двісті уламків Могилиної основи іконостаса, які зберігаються у фондосховищі Софійського заповідника, досі не отримали належної наукової реконструкції та реставрації. Проте, легко припустити, що ця основа була для досліджуваного іконостаса. Ейгирд зробив рисунок з уже вивезеної у Борисів дерев'яної частини пам'ятки, про що і вказав, а кам'яна основа досі збереглася, хоч і фрагментарно.

Сама кампанія литовського війська на чолі з гетьманом Янушем Радзивілом досить відома і досліджена в науковій літературі.⁶⁶ Але нові матеріали, виявлені у Білорусі додають інформації про яскраві подробиці цього карального походу литовських вояків, в якому були вбиті відомі козацькі ватажки. Перелік награбованого майна і детальні описи, а подекуди детальні рисунки, – як от креслення церкви Успіння Богородиці Пирогощі, де був спалений архів київських актових книг, або приміщення

самої київської ратуші, – передають унікальну інформацію про Київ часів Визвольної війни і про його пам'ятки, що були знищені литовськими військами. Загальна кількість будинків, що згоріла у Києві тоді сягала двох тисяч. Прикметно, що за свідченнями джерел, литовські війська спасли у тотальній пожежі київський костел Св. Яцка та споруду Домініканського монастиря, що свідчить про політично-конфесійну складову карального походу. Наступного 1658-го року Київ буде спалений вдруге московською залогою в ході так званої Щекавицької війни з козацьким військом на чолі з Д. Виговським.

Однак, є нововіднядена реляція про кампанію 1651 р.⁶⁷, де детально репрезентована ситуація перебування Радзивілла у Києві. За інформацією дослідників реляції у ній згадано про те, що Київський митрополит (на той час Сильвестр Косів) на колінах просив Радзивілла пощадити святині Києва. Це підтверджується листом митрополита,⁶⁸ однак прохання не було задовільнене і місто разом із своїми сакральними пам'ятками було нещадно пограбоване і спалене. Містяни разом із залишками козацького війська втекли байдаками до Черкас.

⁶⁶ Гурбик А. Оборонні бої за Київ та звільнення міста від армії Великого князівства Литовського 1651 р. //Ukraina Lithuanica. К. 2017. Т. IV. С. 53–72.

⁶⁷ Русина О. Київ часів Януша Радзивілла (питання іконографії). К. 2021. С. 6–7. Шифр зберігання реляції: Чеська республіка, Прага. Збірка Страгівського абатства норбертанців (Královská kanonie premonstrátů na Strahově, DB V 68). Текст реляції готується до видання.

⁶⁸ Гурбик А. Вказ. праця. С. 60.

Переліки і рисунки награвованого литовцями майна свідчать про їхню безпрецедентну мародерську діяльність – вкрадене везли човнами уверх по Дніпру, до маєтностей Радзивила. Хоч козацькому війську вдалося відбити деяку частину майна і повернути її,⁶⁹ загальна картина розорення міста була жахливою. Враження від цього походу лягли в основу «пісні» про явлення Братської ікони Богородиці 1662 р., в якій «язву» на лик Божої Матері наніс жовнір із війська Януша Радзивила⁷⁰.

При порівнянні відомого опису іконостаса Софійського собору Павла Халєбського із наявним зображенням вивезеної пам'ятки варто зауважити ще одну винятково важливу ознаку:



Іл. 7. Ікона Рідва Богородиці
із намісного ряду існуючого іконостасу.
Джерело: Нікітенко Н.
Бароко Софії Київської. С. 242.

іконостас 1654 р. мав храмовою іконою уже не ікону Різдва Богородиці, а зображення Премудрості Божої у варіанті Діви Марії під сінню із сімома стовпами і зображенням Спасителя та святого Духу над нею. Це важлива відміна і вона пов'язана вочевидь із діяльністю митрополита Сильвестра Косова. За три роки був відновлений іконостас за зовсім іншою іконографічною програмою. І цей іконостас з часом також був змінений. Однак свідчення-пам'ять про обидва храмових свята – Різдва Богородиці та Премудрості Божої – збереглися на іконостасі Рафаїла Заборовського, де обидві ікони вписані у намісний ряд. Іл. 7,8.



Іл. 8. Ікона Софії Премудрості Божої
із намісного ряду існуючого іконостаса.
Джерело: Нікітенко Н.
Бароко Софії Київської. С. 205.

⁶⁹ Ibid. С. 66. Свідчення Літопису Грабянки.

⁷⁰ Белікова Г. Явлення. Пам'ятки Київського Братського монастиря»: альбом-каталог. Київ: Національний художній музей України. К., 2019. С. 45.

References

1. Ryzhova, O. (2010). Istoriiia vyvchennia vysokykh ikonostasiv Sofii Kyivskoi za bibliohrafichnymy dzherelamy. *Ukrainska akademiia mystetstva*. 17, 18–327. [in Ukrainian]
2. Nikitenko, N (2016). *Baroko Sofii Kyivskoi*. Kyiv. [in Ukrainian]
3. Rusyna, O (2021). *Kyiv chasiv Yanusha Radzyvilla (pytannia ikonohrafii)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Butler, F. (2002). *Enlightener of Rus'. The Image of Vladimir Sviatoslavich Across the Centuries*. Bloomington, Indiana. [in English].
5. Krasny P. (2000). Odbudowa kijowskiej cerkwi Spasa na Berestowie przez metropolitę Piotra Mohyłę a problem nawrotu do gotyku w architekturze sakralnej Rusi koronnej w XVII wieku. *Biuletyn Historii Sztuki*, 3–4, 337–361. [in Polish].
6. Liuta, T. (2012). Sofiiskyi sobor u mohylianskomu konteksti mazepynskoi doby. *Naukovi zapysky NaUKMA. T. 130: Istorychni nauky*. (14 – 23). [in Ukrainian].
7. Tolochko, O. (2010). Tak zvanyi «napys Petra Mohyly» u Sofii Kyivskii ta data zasnuvannia soboru. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 5, 4–24. [in Ukrainian]
8. Petrov, D. (2016). Titul'nye nadpisi v Moskovskom Kremlе. *Voprosy epigrafiki*. 9, 543–568. [in Russian].
9. Nikitenko, N. (2021). Pro pervynne prysviachennia vivtariv Sofii Kyivskoi// *Ucrainica Mediaevalia*. 4, 61–92. [in Ukrainian].
10. Kravchenko, V., Liuta, T. (2021). Do kyivskoho dokumentalnoho dyplomatariiu: nevidomyi pryvilei korolia Syhizmunda I kyivskym mishchanam vid 5 sichnia 1540 r. *Kyivski zbirnyky istorii, arkhelohii ta mystetstva*. 2, 111–121. [in Ukrainian].